

Published: January 30, 2026

Read More Articles

Check for updates

Xo'jageldi ALIMOV

O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi

"Din psixologiyasi va pedagogika" kafedrası professori,

psixologiya fanlari doktori (DSc)

E-mail: huzageldia@gmail.com

RUH VA PSIXIKA: MUAMMO VA YECHIMLAR

Annotatsiya. Ushbu maqolada ruh va psixika o'rtasidagi murakkab o'zaro munosabatlar masalasi keng qamrovda yoritilgan bo'lib, ayniqsa mazkur mavzuning zamonaviy ilmiy va ma'naviy kontekstdagi dolzarbligiga e'tibor qaratiladi. Muallif ruhning ilohiy manbaga ega ekani, psixikaning esa klassik psixologiya nuqtai nazaridan bosh miya po'stloq qismining faoliyati sifatida talqin qilinishini solishtirgan holda, ushbu ikki tushuncha o'rtasidagi ichki bog'liqlikni tahlil qiladi.

Maqolada, shuningdek, mistik-irfoniy bilish amaliyoti alohida tizimga solingan psixotexnik vositalar, ruhiy-diniy tajribalar va jismoniy mashqlar majmui orqali shakllanishi, hamda bu jarayonning bevosita psixik jarayonlarga ta'sir ko'rsatishi qayd etiladi. Mistik holatlarning yuzaga kelishi psixik omillarsiz ro'yobga chiqmasligi ilmiy va tasavvufiy manbalarga tayangan holda asoslab beriladi.

Shu tariqa, maqolada ruh va psixika o'rtasida mavjud bo'lgan tizimli, murakkab va ikki yo'nalishli aloqalar nazariy jihatdan yoritilib, bu bog'liqlikning hozirgi zamon psixologiyasi hamda tasavvuf ta'limoti uchun muhim tadqiqot obekti ekani ta'kidlanadi. Mazkur yondashuv inson ichki dunyosini – ong, ruhiy tajriba, ma'naviy kechinmalar va irfoniy idrok integratsiyasini chuqurroq tushunishga xizmat qilishi bilan ahamiyatlidir.

Kalit so'zlar: Tasavvuf, psixologiya, psixika, ruh, mistik bilish, ruhoniylilik, qalb, hayot, aql, idrok, nafs, shavq, muhabbat, ulug'lash.

SPIRIT AND PSYCHE: PROBLEMS AND SOLUTIONS

Abstract. This article offers an in-depth exploration of the complex relationship between the spirit (ruh) and the psyche, highlighting the contemporary relevance of this issue within both scientific and spiritual frameworks. The author compares the divine origin traditionally attributed to the spirit with the classical psychological view that regards the psyche as a function of the cerebral cortex. Through this comparison, the article analyzes the deeper interconnected aspects of these two fundamental concepts.

The study further emphasizes that mystical or spiritual-gnostic practices consist of an organized system of psychotechnical methods, spiritual-religious experiences, and physical exercises. This integrated set of practices exerts a direct influence on the psyche, shaping altered states of consciousness and facilitating mystical experience. The emergence of such mystical states is shown to be impossible without active psychological processes, a point supported by both scientific findings and Sufi teachings.

Overall, the article sheds light on the systematic and bidirectional connection between the psyche and the spirit, arguing that this relationship represents an essential subject of inquiry for modern psychology as well as for the doctrines of Sufism. By addressing this interplay, the article contributes to a deeper understanding of human inner life, including consciousness, spiritual perception, and the integration of psychological and mystical experience.

Keywords: Concept, freedom of conscience, faith, secularism, religious-medical psychology, Western teaching, pseudopsychologists, medicine, faith, medical care.

KIRISH

Tasavvuf masalalari psixologik jihatdan tahlil qilinarkan, soʻzsiz ruh va psixika oʻrtasidagi munosabatlarmuammosini hal etish talab qilinadi. Chunki shu paytgacha psixologiya fani bilan insoniy ruh masalasi oʻrtasidagi aloqalar mukammal koʻrib chiqilmagan. Boshqacha aytganda, bu aloqa atrofida javoblardan koʻra savollar koʻp. Ular oʻzlarining javoblarini kutayapti. Buning uchun esa, tabiiyki, tadqiqotlar oʻtkazish zarur.

Tasavvuf shunday bir muhtasham qasrki, bu qasrda hamma narsa mujassam: din ham, falsafa ham, mantiq ham, pedagogika ham, fiqh ham, tafsir ham, fiziologiya ham, etika ham, estetika ham va h.k. Shu jumladan, psixologiya ham. Fikrimizcha, tasavvuf taʼlimoti va amaliyotida psixologiyaning oʻrni juda katta. Chunki tasavvufning markaziy tushunchalaridan biri nafs bilan mujodala – psixologiya fanining tadqiqot predmetlaridan biridir. Shu oʻrinda aytish joizki, tasavvufda asosiy hodisalardan ikkitasi mavjud boʻlib, ular quyidagilar: “Oʻlmasdan oldin oʻling” va “Oʻzini anglagan Robbisini anglaydi”. Bu hikmatlar maʼno – mazmuni jihatidan psixologik masalalarni keltirib chiqaradi. Shu nuqtai nazardan tasavvuf taʼlimoti va amaliyoti psixologik tahlilga muhtoj.

ASOSIY QISM

Tasavvuf taʼlimoti va amaliyoti masalasida oʻtgan asrning boshida yashagan K.Kazanskiyning asari ayniqsa diqqatga sazovor. U oʻzining asarida “pragmatik mistisizm psixologlar, etnopsixologlar va medik-psixiatrlarning har tomonlama tadqiqotlarining predmeti boʻlishi lozim. Maʼlumki, “mistik bilish yoʻlining” amaliyoti qandaydir maʼlum tizimga keltirilgan turli xil psixotexnik, ruhiy-diniy va jismoniy mashqlarning variativ toʻplamidan iborat. Mazkur tizim oʻzida majburiy komponentlar sifatida quyidagilarni mujassamlashtiradi: oʻz oʻziga singish (mushohada), pozisiyalarni aniqlashtirish (jalsa), nafasni nazorat qilish (habs-an-nafs, hibs-i-dam), koordinatsiyalashgan ritmik harakatlar va teomnemniya formulalarini maʼlum takrorlash (zikr). Maqsad bitta – inson psixikasiga, uning nozik nuqtalarigacha taʼsir qilish” [6:209].

Muhammad Iqbol shunday deb yozadi: ”Butun insoniy hayot kelib chiqishi boʻyicha ruhoniylar boʻlsagina insoniy borliqning sof psixologik poydevorini qidirish mumkin boʻladi”[3:141]. Muallif bu bilan aytmoqchi boʻlayaptiki, Alloh oʻzining ruhidan Odam tanasiga pufladi va ruh kirdi. Demak, uning qolgan barcha umri ruh bilan birga kechadi va shu ruh psixologiya fanining tadqiqot obʼyekti boʻlishi mumkin.

Shunday savollar mavjudki, ularning barchasiga javob topish bugungi psixologiya fanining vazifasi boʻlib qolayapti: Ruh – psixologiya fanining tadqiqot predmeti boʻla oladimi? Ruh va psixika oʻrtasidagi aloqa nimadan iborat? Ruhoniyat tushunchasi bilan ruh tushunchasi oʻrtasida qanday farq mavjud? Insoniy “Men” bilan nafs oʻrtasidagi aloqalar qanday? Nafs bilan ruh oʻrtasidagi aloqalar qanday? Psixologiya fanining ruhni oʻrganishdagi jihati qanday? Ruhni tadqiq qilish uchun bugungi psixologiya fanidagi metodologik tamoyillar yetarlimi va h.k.?

Mazkur savollarga javob berishdan oldin ruh, uning tasavvufona sharhi, uning psixologik jihatlariga eʼtibor qaratiladi.

Avvalom bor, Qurʼoni karimga murojaat qilamiz. Qurʼoni karimning Isro (17) surasi 85-oyatida ruh toʻgʻrisida shunday deyiladi: “(Ey Muhammad), sizdan ruh – jon haqida soʻraydilar. Ayting: “Ruh yolgʻiz Parvardigorim biladigan ishlardir. Sizlarga juda oz ilm berilgandir”. Shu oyatga amal qilgan holda, yaʼni ruh Allohning amri ekanligi va biz uni oʻrganishga chuqur kirishib ketmasligimiz zarurligi haqida shariat koʻrsatma beradi hamda uni chuqur oʻrganishga ruxsat bermaydi.

Darhaqiqat, inson tanasining tuzilishi, uning sir-sinoati hozirgi zamon biologiya, anatomiya va fiziologiya fanlari tomonidan batafsil o'rganilgan. Biroq tana bilan birga yashayotgan ruh haqida ma'lumotlar juda kam. Buning sababi balki shariat ahlining ruhni o'rganishga qarshi bo'lganligidadir. Shunday bo'lsada, tasavvuf ilmi bu masalaga to'xtalib o'tadi va o'zining munosabatini bildiradi.

Shu o'rinda nafs - badan bilan bog'liq tushuncha bo'lgani bois ruhning badan ichidagi holati tasavvuf ahlini qiziqtirib kelganligini ta'kidlamochi edik. Shu nuqtai nazardan nafs bilan ruh o'rtasidagi aloqa juda muhim hisoblanadi va bu aloqani ko'rib chiqish ruh masalasiga oydinlik kiritadi.

MUHOKAMA

Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusufning "Xislatli hikmatlar sharhi" kitobida ilgari surilgan fikrlar e'tiborga molik. Uning ta'kidlashicha, insonning asli qora balchiq loydan iborat edi. Alloh O'z qudrati bilan uni inson shakliga keltirdi va ichiga O'z ruhidan puflagandan keyin insonga aylandi. Demak, ruhning kelib chiqish manbai rabboniy. Bu haqda Alloh taolo marhamat qiladi (Hijr surasi (15), 28-29 – oyatlar): (Ey, Muhammad!) Eslang, Rabbingiz farishtalarga: «Men (asli) qora balchiqdan (olib) quritilgan loydan inson yaratuvchiman. Bas, uni tiklab, ichiga O'z (dargohimdagi) ruhimdan kiritganimda, sizlar unga sajda qilgan holingizda yiqilingiz!» – dedi.

Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf yozadi: "...insonning qadr-qiymati ruh bilan bog'liq. Inson qancha ruhoni bo'lsa, shuncha qiymati ortadi. Ruhoniylikni yo'qotgan sari qadr-qiymatini yo'qotib boradi. Ruhoniylikni inkor etsa, insonligini ham inkor etib, hayvon darajasiga, balki undan ham past darajaga tushib qoladi"[10:112]. Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf ruhni qalb bilan bog'lagan holda tushuntiradi. "Qalb tabiblar nazdida hayotni, ulamolar nazdida aqlni va mashoyixlar nazdida ma'naviy sezgilarning markazini ifoda qiladi. Bu uch sir jamlanib, ruh deb nomlanadi. Ruh esa sirlarning siri deb ham ataladi"[10:110]. Ruh inson tanasidagi jarayon qilish o'rniga qarab turli xil ataladi. Bu haqda Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf shunday deb yozadi: "Agar ruh insonning jasadidagi hujayralarda jarayon qilsa, hayot deb nomlanadi. Agar ruh insonning miyasidagi hujayralarda jarayon qilsa, aql, idrok deb nomlanadi. Agar ruh insonning yuragidagi hujayralarda jarayon qilsa, qalb deb nomlanadi"[10:110].

Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf masalani tasavvuf ta'limoti nuqtai nazaridan turib sharh ham qilgan. U kishi shunday deb yozadi: "Tasavvuf ilmida aql, nafs, ruh va sir kabi narsalarning barchasi bir narsa deb anglanadi. Ular bir narsa bo'lgani bilan idrok qilinadigan narsaning turiga qarab ism ham turlanadi. Shar'iy hukmlarni idrok qiluvchi narsaga aql deyiladi. Shahvatga oid narsalarni idrok qiluvchini nafs deyiladi. Tajalliyotni idrok qiluvchini ruh deyiladi. Tahqiqot va tamakkunotlarni idrok qiluvchini sir deyiladi" [10:111]. Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf boshqa bir o'rinda bularning barini ruhning ismlari deb ataydi. "... ruh gunohlar, ma'siyatlar, shahvatlar va ayblar zulmatida qolgan bo'lsa, nafs deyiladi. Agar ruh g'aflat va hushyorlik orasida almashib tursa, qalb deyiladi. Agar u xotirjam va sokin bo'lsa, basharlik charchoqlaridan dam olgan bo'lsa, ruh deyiladi. Agar u hissiyot kirlaridan musaffo bo'lsa, sir deyiladi" [10:111]. Biz yuqorida zikr etilgan fikrlardan shuni xulosa qilishimiz mumkinki, ruhning ta'riflari turlicha ekan. Biroq ularning barchasida ham mushataraklik mavjudligi sezilib turibdi.

Shu o'rinda Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusufning yuqorida bildirgan fikrlaridan "ruh" va "psixika" tushunchalari to'g'risida bir qancha xulosalar chiqarish mumkin. Ruh bilan psixika bitta narsami degan savolga javob topishda yuqoridagi fikrlarga tayansa bo'ladi. Ma'lumki, psixika yuksak taraqqiy qilgan materiyaning (miya) funksiyasi hisoblanadi. Ruh esa ilohiy ibtido ega. Hatto ularning kelib chiqish manbai bo'yicha ham farqi kuzatilmoqda. Qolaversa, psixikaning bir bo'lagi hisoblangan aqliy faoliyat dunyoni anglash va idrok etishdan iboratdir. Agar aqliy faoliyat amalga oshmay qolsa, tabiiyki, inson anglayolmay, idrok eta olmay qoladi. Aqliy faoliyat yordamida inson aql

bovar qilmas kashfiyotlar, ixtirolar qilishi mumkin. Biroq yolg'iz miyaning o'zi bilan, aniqrog'i uning aqliy faoliyati bilan Yaratuvchisini tanimay o'tganlar qancha. Demak, inson psixikasi insonni inson qilib turgan yagona manba emas ekan. Insonni inson qilib tugan narsa undagi ruh bo'lib chiqayapti. Ularning farqi ham shundadir. Bu haqda Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf shunday deb yozadi: "Shuning uchun ham ilm va ma'rifatning yuqori cho'qqisiga chiqqan barcha olimlar ham, ulkan ilmiy kashfiyotlarni qilishiga qaramay, qalblari qulfli bo'lgani uchun, mog'or bosgan bo'lgani uchun Alloh taoloni tanish va U Zotning hidoyatiga yurish baxtiga muyassar bo'lmaydilar" [10:114]. Demak, psixika insonning borliqni anglash va idrok etishiga xizmat qilar ekan-u, biroq Alloh taoloni tanish darajasiga uni chiqarib qo'ya olmas ekan. Bu ishini ruh bajaradi. Chunki ruhning manbai rabboniy va u O'z Rabbisiga intiladi. "Ruhdan qalbga o'tadigan his-tuyg'ularning barchasi Alloh taolaga qaratilgandir, ularda U Zotga nisbatan shavq, muhabbat va ulug'lash bordir. Ammo shu bilan birga, insonning qalbi atrofida havo nafs ham bor. Ana o'sha nafs tarbiya ko'rmagan, imon suvi ila sug'orilmagan bandaning nafsi bo'lsa, unda aks etgan shavq, muhabbat va intilish Alloh taolodan boshqa tarafga burilib ketadi. Oqibatda mazkur banda o'ziga o'xshagan bandalarga va dunyoning zebu ziynatiga muhabbat qo'yadi" [10:116]. Psixikaning manbai miya esa "qora balchiq loydan" kelib chiqadi.

NATIJA

Xoja Yusuf Hamadoniy o'zining "Rutbat ul-hayot" kitobida ruh haqida shunday deb yozadi: "Ruh asllarning aslidir. Inson badani va a'zolari ruh bilan tirik. Ruhning borlig'i soyasida badan ko'radi, biladi, eshitadi, ushlaydi, yuradi. Ruhning xususiyat va fazilatlari tufayli donolikda qat'iyat, nazarda farosat va ibrat, eshitishda hikmatni anglash, ergashishda itoat, yurishda xizmat yuzaga keladi. Jo'mardlik yo'li, mushohada joyi, fazl mavzesi, karam makoni, yaqinlik qarorgohi, qudsiyat maskani, hayot mahali, unsiyat bo'stoni, sevgi-do'stlik vodiysi, muhabbat dengizi, sukunat maydoni va mukoshafat yo'li ruhdur" [7:49].

Xoja Yusuf Hamadoniy ruh kirgan borliqlarni doimo harakatda deb biladi. Demak, tana aslida o'lik narsa bo'lib, unga ruh tiriklik bag'ishlaydi. Odamni faoliyatga keltiruvchi barcha a'zolar ruh tufayli harakatlanishini ta'kidlayapti muallif. Ruhning muhim xususiyati - Haqqa bo'ysinishdan iboratdir. Xoja Yusuf Hamadoniy ta'kidlaganlaridek, "Ruh ko'rishda ko'zdir va ko'zda ko'rishdir va ko'radigan ko'zning ko'ruvchisidir. Ruh ko'rishni ham ko'radi. Shuningdek, eshitish va eshitilgan, so'zlashuv va so'zlashilgan, hidlash va hidlangan, totish va totilgan, anglash va anglashilganning eshigi ham ruhdur" [7:50].

Tasavvuf ta'limoti va amaliyotida kuzatiladigan ruhoniylar hodisalarni bugungi kundagi mavjud psixologik metodikalar va tahlil uslublari yordamida o'rganib ham bo'lmaydi. Masalan, solikdagi fano holini oling. Unga psixologik ta'rif berish mumkin. Biroq har qanday psixologik ta'rif ham (barcha psixik faollikning bir nuqtaga jamlanishi, tafakkur va xayol jarayonlarining to'xtatilishi, his-tuyg'ularning jumbushga kelishi natijasida mantiqiy va ilmiy tafakkurlarning foniy bo'lishi, inson ongi va anglanmaganligi o'rtasidagi chegaralarning olib tashlanishi, solik dunyoviy va uxrovij tajribalarining qorishib ketishi va h.k.) uning mazmun-mohiyatini ochib bera olmaydi. Chunki bu holning bir uchi ilohiyotga borib taqalib qoladi. Bu haqda Jaloliddin Rumi shunday deb yozadi: "Shayx "men" va "biz" da'vosidan voz kechdi va uning "men"ligi fano topdi. Borlig'idan hech narsa qolmadi. "O'lishdan oldin o'lingiz" hikmati Olloh nurida halok bo'ldi. Endi uning o'zi Ollohning nuri bo'ldi" [5:22]. Balki mashq va harakatlar bilan inson o'z borlig'ida hech narsa qoldirmasligi mumkin, biroq uning o'rniga Ollohning nurining kirishi chegarasidan ilohiyot boshlanadi. Xolbuki bu nursiz fano fano bo'lmaydi. Agar shu talab (shart) bo'lmaganda olamni avliyolar bosib ketgan bo'lar edi. Umuman aytganda, asosida tavhid yotmagan "fano" yoki ko'zbo'yamachilik hisoblanadi, yoki jamiyat uchun zarar keltiradigan holga aylanadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, ruh nafaqat psixologiya, balki qator fanlarning tadqiqot predmeti hisoblanadi. Bularga-teosofiya, dinshunoslik, tarix, filosofiya, etika, estetika, adabiyotshunoslik va h.k. Har bir fan bu ilohiy ne'matni u yoki bu jihatdan o'rganadi. Asosiy tadqiqot yo'nalishlari ruh bilan tana o'rtasidagi munosabatlarga borib taqaladi va bu munosabatlar inson hayotining mazmunini tashkil etgani bois o'ta muhim hisoblanadi. Shuning uchun mazkur munosabatlarni turli xil fan sohalari turli qirralardan turib tahlil qilmoqdalar.

MANBA VA ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Badriy Malik. Mushohada. Islomiy psixologik va ma'naviy tadqiqot. – Bishkek: Xalqaro islom tafakkuri instituti, 2023. – 198 b.
2. Freydjer R., Feydimen D. Bolshaya kniga psixologii. Teorii, uprajneniya, eksperimenty / Robert Freydjer, Djejms Feydimen/ Per. s angl. – SPb.: Praym-YeVROZNAK, 2008. 490 s.
3. Ikkal Muxammad. Rekonstruksiya religioznoy mysli v islame. – M.: Vostochnaya literatura, 2002. – 200 s.
4. Кныш А. D. Musulmanskiy mistisizm: kratkaya istoriya / A.D.Кныш; per. s angl. M.G. Romanov. – SPb.: Izdatelstvo «DILYA», 2004 – S. . 464.
5. Rumi Jaloliddin. Ichindagi ichindadir. – T.: "Yangi asr avlodi", 2003. – 199 bet.
6. Triningem Dj.S. Sufiyskiye ordeny v islame. Per. s angl., A.A. Staviskoy, pod redaktsiyey i s predisl. O.F. Akimushkina. – M.: Nauka. Glavnaya redaktsiya vostochnoy literatury, 1989. – 328 s.
7. Hoja Yusuf Homadoniy. Hayot mezon (Rutbat ul-hayot) – T.: "Yangi asr avlodi", 2003. – 63 bet.
8. Shayx Abdulaziz Mansur. Qur'oni karim ma'nolari tarjimasi va tafsiri. – Toshkent. Sano standart, 2021. – 624 b.
9. Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf. Ruhiy tarbiya. Poklanish. 1-juz. - T.: "Sharq" Nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi, 2007. - 447 b.
10. Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf. Xislatli hikmatlar sharhi. 4-juz. – T.: "Hilol-Nashr", 2014. – 271 bet.
11. Muhammad Sodik Muhammad Yusuf. Iymon. – Toshkent, 2023. "Hilol nashr", 368 bet.